

نظام سیاسی و راهبرد «قدر مقدور»

ذبیح‌الله نعیمیان*

چکیده

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در تصمیم‌سازی و نظام‌سازی سیاسی، تعیین نسبت میان مقاصد آرمانی با ظرفیت‌های موجود و قدر مقدوری است که تحقق آن می‌تواند خود را بازآفرینی و بازنمایی کند. نوشته حاضر بر آن است تا با بررسی برخی ابعاد نظری این امر، چشم‌اندازی تطبیقی را از دل نظریه‌پردازی شماری از اندیشمندان دینی - سیاسی معاصر ایران ارائه دهد. کسانی که به امید کسب مقاصد آرمانی خود از پنجره تنگ زمانه خویش به تماشا نشسته‌اند. تحصیل اذن فقیه در امور حکومتی، تلاش برای محدودسازی اختیارات نامشروع سلطنتی، در صورت عدم امکان خلع ید از آن، تلاش برای تأمین مشروعیت راهبردهای مختلف در این زمینه‌اند.

کلید واژه‌ها: مشروعیت، کارآمدی، مقاصد آرمانی، سطوح قدر مقدور، تزاحم، اولویت‌های سیاسی، ظرفیت معنایی.

مقدمه

هر منظومه فکری سیاسی که بخواهد بنیانی مستحکم و کارآمد داشته باشد، ناگزیر است از مؤلفه‌های گوناگونی مانند مقاصد آرمانی خاصی برخوردار باشد. اما هنگامی که این مقاصد آرمانی برای زمان خاصی در نظر گرفته می‌شود، به ناچار باید ابعاد و سطوحی را که در آن موقعیت زمانی قابل اجرا و به اصطلاح قدر مقدورند، از سطوحی که در آن شرایط عینیت‌پذیر نیستند، تفکیک کرد.

برای دستیابی به فهمی درست در این باره یادآور می‌شویم که تعبیر قدر مقدور می‌تواند درباره امور گوناگون مطرح شود؛ مواردی چون حاکمیت قوانین الهی، توانمندی نظام سیاسی در حاکمیت بخشیدن به قوانین الهی و تأمین مشروعیت در حوزه برنامه‌ریزی‌ها و قانون‌نگاری‌ها، مشروعیت درباره تصدی‌ها و تصرف‌ها، خطاگریزی و عصمت افراد و نظام حاکم از مفاسد، و کارآمدی در ایفای مسئولیت‌های دینی و اجتماعی.

بر این اساس، برای مفهوم قدر مقدور معانی و کاربردهای گوناگونی می‌توان یافت که هر یک از جهت خاصی می‌توانند در کانون توجه قرار گیرند. مفهوم قدر مقدور اغلب در موارد زیر به کار می‌رود:

۱. سطح حاکمیت قوانین و عینیت‌پذیری آن؛
۲. سطح عینیت‌پذیر مشروعیت در قانون‌نگاری و توان‌سنجی افراد یا نظام برای آن؛
۳. سطح عینیت‌پذیر در مشروعیت تصدی؛
۴. سطح کارآمدی نظام در ایفای مسئولیت‌ها؛
۵. سطح خطاگریزی و درجه عصمت از مفاسد.

تاریخ سیاسی معاصر: راهبردها و زوایای اعمال قدر مقدور

۱. تحصیل اذن فقیه برای امور حکومتی و لزوم پیروی عملی از او
- پیش از طرح راهبردهای اعمال قدر مقدور در تاریخ سیاسی معاصر، نخست به بحثی می‌پردازیم که پیش‌زمینه آن راهبردها روشن شود.
- اذن حکومت یا اذن برای امورات سلطنتی که برخی سلاطین از فقهای دوران خویش تحصیل می‌کردند، راهبردی عملی بوده است تا فقها برخی از خواسته‌های سیاسی دین را دست‌کم در سطوحی خاص برآورده کنند:

بعضی از سلاطین که فطرتشان سلیم و طالب ترویج شرع قویم درآمده، در امورات دولتی کلیه از حاکم شرع اذن خواسته، اعمال و افعال خود را به قدر امکان موافق با شرع شریف می‌نماید؛ مثل خلد آشین خاقان مغفور فتحعلی‌شاه (تغمده الله بغفرانه) که رضوان مکان، شیخ جعفر کبیر^۱ در کتاب کشف‌الغطاء در باب جهاد به اذن و اجازه او در امورات سلطنتی تصریح فرموده که در این حال از زمره ظلام خارج، و در سلک سلاطین عدول منسلک خواهد بود.^۲

البته روشن است که فقهای بزرگوار شیعه، در دادن اذن به سلاطین یا برخی زمامداران یا متصدیان پایین‌تر، شرایط فرد را در نظر می‌گرفتند و به هر کس چنین اجازه‌هایی نمی‌دادند؛ همان‌گونه که با طرح مسئله «اولوا الامر سلاطین» مخالفت می‌کردند.

ناگفته نماند، نویسنده *نجوم‌السماء* در اشاره به عقیده رایج شیعه درباره حاکمیت مجتهد و مشروعیت سلطان به اذن مجتهدان در دوره صفوی، اعطای اذن به سلاطین صفوی را به گونه‌ای فراگیر گزارش می‌کند؛ هرچند وی از این جهت نگاه سلاطین صفوی را مثبت ارزیابی می‌کند که آنها با هدف پرهیز و گریز از عدم مشروعیت تصرفات خود، سلطنت خود را به نیابت از فقها می‌دانستند:

و در طریقه حقه امامیه این است که صاحب مُلک، امام زمان را می‌دانند، و کسی را نمی‌رسد که در مُلک امام بی‌اذن او یا نایب او دخل و صرف نماید. پس در این وقت که امام زمان علیه‌السلام غایب است، مجتهد جامع‌الشرایط عادل هر که باشد، نایب آن حضرت است تا در میان مسلمین حافظ حقوق الهی باشد؛ و چون مُلک‌داری و سپه‌آرایی از فضلا و مجتهدان این زمان صورت نمی‌گیرد، و لذا هر پادشاهی را مجتهد معظم آن زمان نایب خود کرده، کمر او را بسته، تاج بر سرش گذاشته، بر سریر سلطنت می‌نشانید، و آن پادشاه خود را نایب او تصور می‌کرد تا تصرف او در ملک و حکومتش بر خلق به نیابت امام بوده، صورت شرعی داشته باشد.^۳

در برابر این نقل که اعطای اذن به همه سلاطین صفوی را گزارش می‌کند، می‌توان گفت این گزارش به رغم آنکه به خودی خود و به صورت حتمی، نمی‌تواند انکار شود و نکته شایان توجهی را مطرح کند، اثبات یقینی عمومیت یاد شده نیز قرائن بیشتری می‌خواهد. آری، چنان‌که نمونه‌ای از آن گذشت، این نکته درباره برخی سلاطین، شواهد تاریخی انکارناپذیری دارد. نمونه دیگر آن شاه طهماسب (۹۳۱-۹۸۴) است. وی خطاب به محقق کرکی (۹۴۰ق) تأکید می‌کند:

تو شایسته‌تر از من به سلطنت هستی؛ زیرا تو نایب امام علیه السلام می‌باشی و من از کارگزاران تو بوده و به امر و نهی تو عمل می‌کنم: انت احق بالملک، لآنک النائب عن الامام علیه السلام وانما اکون من عمالک اقوم باوامرک و نواهیک.^۴

شاه طهماسب، همچنین در فرمانی که ظاهراً در محرم سال ۹۳۶ صادر شده است، بر لزوم متابعت همگانی از مرحوم کرکی تأکید می‌کند:

لایح و واضح است که مخالفت حکم مجتهدان که حافظان شرع سیدالمرسلین‌اند، با شرک در یک درجه است. پس هر که مخالفت حکم خاتم‌المجتهدین، وارث علوم سیدالمرسلین، نایب الائمه المعصومین [محقق کرکی] کند، و در مقام متابعه نباشد، بی‌شائبه ملعون و مطرود... است و به سیاسات عظیمه و تأدیبات بلیغه مؤاخذه خواهد شد.^۵

مرحوم میرزای قمی در نامه‌ای به فتحعلی‌شاه، افزون بر آنکه با طرح اولی‌الامری شاه مخالفت می‌کند، حکم پیروی از زمامداران را در اوضاع گوناگونی تبیین می‌کند که بر اساس آن، اطاعت از سلطان در جایگاهی ثانوی مطرح می‌شود و در غیر وجود شرایط لازم برای پیروی، نمی‌توان از او اطاعت کرد. به سخن او، در دوره غیبت تنها اطاعت از مجتهد عادل می‌تواند مطرح باشد. وی که با جسارت و شهامت ویژه خود، این سخنان را خطاب به شاه بیان می‌کند، در واقع در پی برتری شأن ولایی فقها بر شأن سلطنتی شاه است و در حد میسور و قدر مقدور زمان خود، بر این خواسته تأکید می‌کند:

... یک جا می‌شنوم که می‌خواهند لقب «اولی‌الامر» بودن به شاه بگذارند که مذهب اهل سنت و خلاف مذهب شیعه است، و اهل سنت به آن فخر می‌کنند که پادشاه شیعه تابع ما باشد... به اتفاق شیعه مراد از «اولی‌الامر» ائمه طاهرین علیهم السلام می‌باشند، و اخبار و احادیثی که در تفسیر آیه وارد شده است، به این مطلب از حد بیرون است، و امر الهی به وجوب اطاعت مطلق سلطان، هرچند ظالم و بی‌معرفت به احکام الهی باشد، قبیح است. پس عقل و نقل معاضدند در اینکه کسی را که خدا اطاعت او را واجب کند باید معصوم و عالم به جمیع علوم باشد، مگر در حال اضطرار و عدم امکان وصول به خدمت معصوم که اطاعت مجتهد عادل مثلاً واجب می‌شود. اما در صورت انحصار امر در دفع دشمنان دین به سلطان شیعیان، هر کس خواهد که باشد، پس نه از راه وجوب اطاعت او، بلکه از راه وجوب دفع و اعانت در رفع تسلط اعدای، و نسبت بر خود مکلف، گاه است که واجب عینی می‌شود بر او، گاهی کفایی.^۶

چنان‌که گذشت، وی در راستای تأمین سلطه ولایی بر سلطه سلطنتی شاه، در پی آن است تا راهبرد و نظریه «دولت در دولت» را ارتقا بخشیده و به سطح راهبرد «حکومت دولت شریعت بر دولت سلطنت» برساند. از این‌رو، در *ارشادنامه*، با تأکید بر نیازمندی و وظایف متقابل پادشاهان و علما در قبال یکدیگر و شأن والای علما در جامعه اسلامی، بر لزوم بهره بردن شاهان از علما پای می‌فشارد:

حق تعالی چنان‌که پادشاهان را از برای محافظت دنیای مردان و خواست ایشان از شرّ مفسدان قرار داده، پس علما و غیرعلما به آنها محتاج‌اند؛ همچنین علما را هم از برای محافظت دین مردم و اصلاح دنیای ایشان در رفع دعاوی و مفاسد و اجحاف و تعدی و تجاوز از راه حق که باعث هلاک دنیا و آخرت می‌باشد، قرار داده و در سلوک این مسلک و یافتن طریقه حقه پادشاه و غیر پادشاه به آنها محتاج‌اند. پس چنان‌که این فرقه... را از درگاه معدلت و خواست آن زمره عالی‌شأن مجال گریز نیست، همچنین آن طبقه رفیع‌مکان را از التفات به این قوم گمنام و نشان و مداوا جستن از انفاس ایشان، راه پرهیز نه.^۷

صاحب‌جواهر با طرح این بحث و استناد آن به استاد خود شیخ جعفر کاشف‌الغطاء، تصریح می‌کند که نه تنها فقیه می‌تواند به فرد خاصی در مقام سلطان یا حاکم اذن دهد، بلکه می‌تواند به صورت عام این اذن را - با وجود شرایط در افراد - به آنها اعطا کند. در این صورت، هر کس به سلطنت یا حکومتی برسد، از حکام جور شمرده نمی‌شود:

در شرح استاد [آمده است که]، اگر فقیه که با اذن عام از جانب امام ع منصوب است، سلطان یا حاکمی را برای جامعه اسلامی نصب نماید، او از مصادیق حکام جور نخواهد بود: بل فی شرح الاستاد، انه لو نصب الفقیه المنصوب من الامام بالاذن العام سلطانا او حاکما لاهل الاسلام لم یکن من حکام الجور.^۸

۲. تلاش مشروطه‌خواهان دین‌باور برای محدود کردن اختیارات سلطنتی

۱. رساله کلمه حق؛ عدم تسلیم عملی حکومت به فقها: اساسا مخالفت دین‌باوران مشروطه‌خواه با طرح مشروعیت سلطنت - که با طرح لزوم مشروعیت قوانین سلطنت، به منزله خواسته شیخ فضل‌الله در تعبیر نیمه‌گویای «سلطنت مشروعه» او خلط شده - از همین جا نشأت گرفته است که از دیدگاه آنان، پس از امام حسین ع، امکان در دست گرفتن زمام حکومت مشروع نبوده است؛ اما این امر نباید به اعطای مشروعیت به حکام جور منجر شود.

این دیدگاه در برخی از رساله‌های عصر مشروطیت به روشنی مطرح شده است. برای نمونه، در رساله‌ای مشروطه‌خواهانه، اعلام شده است که مشروطیت دقیقاً نظامی منطبق با نظام حکومتی آرمانی شیعه نیست، بلکه نظامی است که در مقایسه با استبداد مطلوب‌تر و به عدالت نزدیک‌تر بوده، قدر مقدور و میسوری از امثال وظایف دینی است. از این‌رو، می‌توان و باید به آن تن داد که «باب سلطنت شرعیّه بسته شده» و «علمای اعلام تکلیف خود ندانسته‌اند که مباشر امر سلطنت شوند»؛ وگرنه مشروطه نیز مشروعیت ندارد و به ناچار باید به آن پناه برد:

مشروطه صفت سلطنتی است که فعلاً در دست داریم. هر وقت این سلطنت مشروعه شد، بالتبع مشروطه‌اش نیز مشروعه خواهد شد؛ و آلاً مادام که اساس سلطنت بر غصب و عدوان و احکام غیر ما أنزل الله است، هیچ وقت مشروعه نخواهد شد، مگر اینکه از مذهب اثنا عشری خارج شویم و پادشاه را ولی امر دانسیم. اما، خوش‌بختانه، در اول قانون اساسی نوشته شده که مذهب ایران اثنا عشری است، و در مذهب اثنا عشری سلطنت حالیه غیرمشروعه است. بلی، چون علمای اعلام تکلیف خود ندانسته‌اند که مباشر امر سلطنت شوند و از روزی که مولای ایشان را در کوفه شهید کردند، باب سلطنت شرعیّه بسته شده، حالا بالضروره تن به این سلطنت داده، رغما سکوت دارند و می‌خواهند که سلطنت غیر مشروعه مستبد را لااقل اصلاحی نمایند و در تحت قید آرند و محدودش بکنند.^{۱۰}

هنگامی می‌توان مشروع نبودن سلطنت را دریافت که شرایط لازم را برای تصدی این مقام در اندیشه شیعه کانون توجه قرار داد؛ گذشته از آن که تنها مطابقت اعمال سلطنت و متصدیان حکومتی دردی را دوا نکرده، ناشایستگی آنها به حرام بودن تصدی و اعمال سیاسی‌شان می‌انجامد. این تحلیل مبتنی بر آموزه‌های ارتکازی و فراگیر شیعی، این پرسش را نیز مطرح می‌کند که چرا سخنی از حذف سلطنت و جایگزینی آن با حکومت فقها به منزله افراد واجد شرایط در میان نیست؟ نویسنده مشروطه‌خواه رساله بالا، با اعلام مخالفت با مشروعه‌خواهان، عدم تمکین عملی متصدیان سلطنت را مانع از برپایی حکومت مشروعه می‌داند و آن را قدر مقدور دوران خویش نمی‌بیند:

اساس سلطنت را همه می‌دانند که شرایط شرعیّه را دارا نیست؛ چراکه حاکم مسلمانان باید شخص عالم عادل باشد و علم و عدالت از امورات ارثیه نیست که از پدر و جدّ ارث بماند، بلکه از امورات کسبیه است، و گذشته از این فقره، همه می‌دانند که احکام سیاسات و پولتیکی دولت غالباً حرام و خلاف شرع است و اگر بعضی از آنها

مطابق شرع باشد، چون متصدی آن لایق این منصب نیست، عملش حرام است؛ اگر چه مطابق شرع انور باشد. پس اینکه به اذهان خواص و افواه عوام انداخته‌اند که مشروطه مشروعه می‌دهیم، معنای آن چیست؟ آیا سلطنت را بر اهلیش واگذار خواهند نمود؟ کلا و حاشا! بلکه سلطنت عمده عداوتی که باطنا با علما اعلام دارد، همین است که ایشان را منکر سلطنت خود می‌داند و فهمیده است که علمای اعلام متصدیان سلطنت را غاصب می‌دانند و به مراعات همین نکته بود، وقتی که حضرت محرم تربت، سیدمحمد مجاهد از کربلا به تبریز آمد و امر به جهاد فرمود، جد شاه حالیه دید که اگر آن مرحوم غلبه نماید، تمام رعیت مطیع و منقاد او شده، سلطنت از آل قاجار سلب و به خانواده آل طباطبا تحویل خواهد کرد. ضمناً دستورالعمل داد [تا] ایرانیان بیرق خذلان خوابانیدند و پشت به دشمن دادند.^{۱۱}

۲. مرحوم محلاتی و عدم رفع ید حکومت جور از قدرت: مرحوم محلاتی، مجتهدی که در فضای تشیع تنفس می‌کند، بر این باور است که اصل «تأمین مشروعیت الهی» آموزه‌ای از مؤلفه‌های بنیادین در اندیشه سیاسی اسلامی، به ویژه در مکتب تشیع است و پیش‌فرض بنیادینی است که باید در فلسفه سیاسی لحاظ شده، حتی‌المقدور به آن نزدیک شد. وی بر این نکته تأکید می‌کند که حکومت و سلطنت باید مشروعیت الهی داشته باشد؛ هرچند این مشروعیت با واسطه و به وسیله اذن فقها باشد. این پیش‌درآمد او را به این فرض می‌رساند که در صورت ناممکن بودن تصدی حکومت به وسیله افراد صلاحیت‌دار و واگذار نشدن آن به فقها - که وی آنها را از حق حکومت برخوردار می‌داند - برپایی نظام مشروطه، وظیفه فعلی و قدر مقدور است و فقها نیز بدون آنکه تأمین مشروعیت را همانند اهل سنت از سوی مردم بدانند، به وجوب تحصیل مشروطه حکم دادند:

پس مدار حق بودن سلطنت و وجوب اطاعت او بر آن است که به خدا برگردد و به تعیین او باشد؛ ولو بالواسطه، و اگر که نشد، مشروطه بودن یا به اذن و اجازه مردم شدن موجب حقیقت او نشود، مگر به مذهب اهل سنت و جماعتی که اختیار نسبت سلطان را به خلق ایكال کنند. اما به مذهب شیعه که خلق را در تعیین امام اختیاری نباشد، رضای مخلوق به سلطنتی، موجب حقیقت او نشود؛ مادام که از جانب خدا نباشد. دست مملکت ما از دامن سلطنت حقه الهیه بالفعل کوتاه است و سلطنت جائره در این مملکت دایر است و آنکه متصدی و مباشر آن است، هرگز به اختیار خود رفع ید از او نخواهد کرد... و از اینجا معلوم شد که حکم علما [بر وجوب مشروطیت] که

رشته آن به رشته حکم محکم ولی عصر علیه السلام بسته از روی موازین صحیحه مذهب جعفری است، نه از روی اصول و قواعد مذهب عامه.^{۱۲}

حاج آقا نورالله اصفهانی نیز در مقام تأیید نظام مشروطه همین گونه تحلیل کرده است. وی که تحصیل عملی و کامل حکومت مشروعه را در زمان غیبت ناممکن می‌خواند، وظیفه مقدور در ظرف زمانی خویش را حمایت از مشروطه می‌داند. همچنین افزون بر مخالفت با مشروعه‌خواهی - که به جای استنباط تحصیل مشروعه قوانین حکومتی از نظر آنان، گمان کرده که مراد آنها مشروعه‌بخشی به سلطنت است - آشکارا درباره وضعیت زمان خویش و ناتوانی فعلی برای تحصیل مشروعه سلطنت و لزوم تن دادن به فاسد به جای افسد، در آن دوره سخن می‌گوید:

سلطنت حقه که به تمام خصوصیات مشروع باشد، غیر از زمان ظهور حضرت امام عصر علیه السلام امکان ندارد. و لهذا امستبدان به ظاهر مشروعه‌خواه این را عنوان نمودند که مشروطه را به این عنوان ببرند و مشروعه هم در ظرف خارج محقق نشود و کار به کام مستبدین گردد. ... بلکه اصل سلطنت حق مختص و منحصر است به شخص حضرت امام عصر علیه السلام. امطالب دولت پادشاهی، پادشاهی حالیه است. آیا ممکن است اصل پادشاهی این پادشاه را مشروع کرد؟ ... آیا کسی که دولت مشروطه را مشروعه می‌کند، تغییری در پادشاه و پادشاهی فعلیه خواهد داد یا خیر؟ ... سلطنت حقه مشروعه منحصر است به زمان ظهور امام عصر علیه السلام.^{۱۴}

۳. حاج آقا نورالله و شناسایی درجه دو: در مجموع، حاج آقا نورالله اصفهانی، معتقد است که تنها با مشروطه می‌توان اسلام را حفظ نمود و باید آن را تحصیل کرد. شناسایی چنین نظام‌هایی لزوماً به معنای شناسایی آنها به منزله نظامی ایده‌آل و مشروع نیست؛ چنان‌که وی بر نیاز زمان تأکید می‌کند و پیش از جمله بالا می‌گوید:

از این مطالب گذشته، به واسطه آن مطالبی که سابق عرض کردم و خیالات و ارتباطات اجانب، امروز حفظ اسلام موقوف به مشروطه شدن سلطنت است. اقتضای زمان و قوت رقبای دولت و ضعف ماها و هزاران نکته دیگر که ارباب حل و عقد امور مملکت و رموز سیاست می‌دانند، امکان ندارد که این ملیت و قومیت یک مشت شیعه برقرار بماند، مگر به مشروطه شدن.^{۱۵}

۴. مرحوم نایینی؛ محدودیت سلطنت به مثابه قدر مقدور: مرحوم نایینی اساساً زمامداری امت اسلامی را دست‌کم از باب «حسبه وظیفه فقها» می‌داند و به موقعیت سلطنت اهتمام و نگاه اصلی ندارد، لذر عین حال، نظام مشروطه را در ظرف زمانی خود تأیید کرده، محدودیت

سلطنت را کانون اتفاق آرای امت و از ضروریات اندیشه اسلامی معرفی می‌کند؛ چراکه آن را قدر مقدوری از وظیفه‌ای می‌داند که بر دوش امت مسلمان سنگینی می‌کند:

بالجمله حفظ همان درجه مسلمة از محدودیت سلطنت اسلامیه که دانستی، متفق علیه امت و از ضروریات اسلام است، علاوه بر آنکه فی‌نفسه از اهم تکالیف نوع مسلمین و از اعظم نوامیس دین مبین است - در صورت مغضوبیت مقام و تصدی و تعدی غاصب - چنانچه نسبت به حالت حالیه ایران ضروری مذهب ما می‌باشد.^{۱۸}

ناگفته نماند که وی مفهوم قدر مقدور را آشکارا و تنها درباره «جانشینی برای قوه عاصمه عصمت» به کار برده، به وسیله این مفهوم خواسته است تا تبیین دقیقی از تفاوت اندیشه شیعی و اهل سنت ارائه دهد:

دانستی که گماشتن قوه و هیئت مسدوده، بنا بر اصول مذهب ما طایفه امامیه قدر مقدور از جانشینی قوه عاصمه عصمت است، و بنا بر مبانی اهل سنت به جای قوه علمیه و ملکه تقوی و عدالت، حافظ نحوه سلطنت اسلامیه از تبدیل، و مراقبت در عدم تجاوز از حدود و متوقف بر آن، و منحصر در آن است.^{۱۹}

مرحوم نایینی، هرچند قدر مقدور را - به گونه اثباتی - در معنای حد میسور از توان تأمین مشروعیت یا سطح ممکن ایفای مسئولیت به کار نبرده است، درباره این امور به صراحت سخن گفته است. او هنگامی که می‌خواهد سطح ناممکن تأمین مشروعیت را در دوره خویش مطرح کند، به گونه سلبی، از مفهوم قدر مقدور بهره برده است؛ ضمن آنکه تحدید استیلای جوری را قدر ممکن می‌داند:

در عصر غیبت که دست امت از دامان عصمت کوتاه و مقام ولایت و نیابت نواب عام در اقامه وظایف مذکوره هم مغضوب و انتزاعش غیر مقدور است، آیا ارجاعش از نحوه اولی - یعنی استبداد - که ظلم زائد و غصب اندر غصب است، به نحوه ثانیه - یعنی مشروطه - و تحدید استیلا جوری به قدر ممکن واجب است و یا آنکه مغضوبیت موجب سقوط این تکلیف است؟^{۲۰}

وی در تبیین «عدم تمکن نواب عام» برای به عهده گرفتن کامل وظایف رهبری توسط علما و مراجع تقلید در شرایط حاکم بر زمان خویش چنین می‌گوید:

از جهات سیاسیه وظیفه فعلی، نظر به مغضوبیت مقام و عدم تمکن از تحدید صحیح جز بر این وجه، موجب تعیین نظر آن است... جز به همین عنوان مشروطیت رسمیه بین الملل^۱ و به غیر از این وسیله رسمیه، با حالت حالیه، نه اصل گماشتن نظاری برای

فقه‌های عصر غیبت ممکن است، و نه بر فرض گماشتن جز اهانت و تبعید نتیجه و اثر دیگری محتمل، و نه آن اساس اطّراد و رسمیتی که دانستی وسیله منحصر تحدید است، به جز بر این مترتب تواند بود.^{۲۱}

۵. آخوند خراسانی؛ راهبرد حکومت دولت شریعت بر دولت سلطنت: هرچند در نامه منسوب به *آخوند خراسانی* (در پاسخ به نامه اهل همدان در عصر مشروطه)، بیشتر بر مشروعیت‌ناپذیری سلطنت در عصر غیبت تأکید شده، سلطنت مشروطه به منزله حکومتی نامشروع و در عین حال عادل و از جهت دفع افسد و اقیح به فاسد و قبیح، کانون توجه قرار می‌گیرد و مصلحت درجه دوم مسلمانان اعلام می‌شود. مسئله مهم در این نامه، آن است که سرانجام تفویض امور به عقلای مسلمانان و ثقات مؤمنان، تنها «تکلیف فعلی عامه مسلمین» مطرح می‌شود و به تصریح وی، «نظر به مصالح مکنونه باید مطویات خاطر به مصلحه‌الوقت کتمان شود». بر این اساس، مرحوم آخوند خراسانی قرینه واضح‌تری برای دفاع خود از نظام مشروطه به منزله قدر مقدور از تأمین مسئولیت‌های سیاسی - دینی، به دست می‌دهد که خود، آن را نظامی نامشروع می‌خواند:

... سلطنت مشروطه و عدالت و مساوات در کلیه امور حسبیه، به شرع اقرب از استبداد است... و ظلم و جور و تعدی و اجحاف، با فعالیت و حکم‌رانی مبعوثان ملت به درجات کمتر خواهد بود از دوره استبداد... گذشته از این، مگر سلطنت استبدادیه، شرعی بود که از تغییر و تبدیل آن به سلطنت مشروطه... عنوان مشروعه نموده... و عجایب چگونه مسلمانان خاصه علمای ایران، ضروری مذهب امامیه را فراموش نمودند که ... اگر حاکم مطلق معصوم نباشد، آن سلطنت غیرمشروعه است؛ چنان که در زمان غیبت است، و سلطنت غیرمشروعه دو قسم است، عادلانه نظیر مشروطه که مباشر امور، عامه عقلا و متدینین باشند و ظالمانه و جابر است؛ مثل آنکه حاکم مطلق، یک نفر مطلق‌العنان خودسر باشد. البته به صریح حکم عقل و به فصیح منصوصات شرع، غیرمشروعه عادلانه مقدم است بر غیرمشروعه جابره و به تجربه و تدقیقات صحیح و غور رسمی‌های شافیه مبرهن شده که نه عشر تعدیات دوره استبداد در دوره مشروطیت کمتر می‌شود و دفع افسد و اقیح به فاسد و به قبیح واجب است؛ چگونه مسلم جرأت تفوه به مشروعیت سلطنت جابره می‌کند و حال آنکه از ضروریات مذهب جعفری غاصبیت سلطنت شیعه است و ... باز نظر به مصالح مکنونه باید مطویات خاطر را به مصلحه‌الوقت، کتمان کرده و بیان موجز تکلیف فعلی عامه مسلمین را بیان

کنیم که موضوعات عرفیه و امور حسبیه در زمان غیبت به عقلای مسلمین و ثقات مؤمنین مفوض است و مصداق آن همان دارالشورای کبری بوده که به ظلم طغات و عصات جبرا منفصل شد.^{۲۲}

مرحوم آخوند این مقدار را بدون کتمان آورده است که «موضوعات عرفیه و امور حسبیه در زمان غیبت به عقلای مسلمین و ثقات مؤمنین مفوض است». بنابراین، این پرسش مطرح است که چه چیزی در بیان منسوب به ایشان، کتمان شده است؟

آیا «مطویات خاطر» او از گونه نفی سلطنت و جایگزینی آن با نظام حکومت فقیه است که می‌تواند به شکل‌های گوناگون با تفویض امور به عقلا و ثقات مؤمنان جمع شود؟ به ویژه آنکه خود فقیه نیز می‌تواند از آنها باشد. آیا مراد وی اشاره به حذف سلطنت و برقراری حکومت جمهوری است؟ به نظر می‌رسد هر دو احتمال می‌تواند مورد نظر وی باشد.

احتمال نخست، می‌تواند صورت‌های گوناگونی بپذیرد که به مقتضای زمان یکی از آنها عملی شود؛ چنان‌که می‌توان زمامداری فقیه را به معنای نظارت و دخالت فائقه فقیه و سپردن مباشرت امور به ثقات مؤمنان و عقلای مسلمین در سطح اداره یا تقنین در مجلس شورا، تعریف کرد.

انتخاب یا تعیین همراه با تنفیذ زمامدار یا حکام موقتی برای اداره حکومت نیز می‌تواند احتمال دومی باشد که از منظر مرحوم آخوند در قالب الگویی چون جمهوری، از آن بهره‌برداری شود. البته اصل سخن ما که توجه به میزان توانمندی در ایفای مسئولیت و تلاش برای شناخت قدر مقدور مناسب هر زمان است، در این متن به وضوح دیده می‌شد و او اگر سطح بالاتری از خواسته‌های خود را ممکن می‌دید، بی‌شک آن را به منزله قدر مقدور مطرح ساخته، «به مصالح مکنونه» کتمان نمی‌کرد. به هر حال، می‌توان گفت راهبرد مکنون وی در هر حال، همان «حکومت دولت شریعت و حذف دولت سلطنت» است، اما چون آن را مقدور نمی‌بیند، به راهبرد «حکومت دولت شریعت بر دولت سلطنت» و تحدید سلطنت اکتفا می‌کند.

۶. فاضل ترشیزی، راهبرد حکومت فائقه دولت شریعت و حذف دولت سلطنت: *فاضل ترشیزی* در رساله «کلمه جامعه شمس کاشمیری»، که آن را در سال ۱۳۲۹ق، برای آشنا کردن مشروطه‌خواهان با وظایف خود نگاشته است،^{۲۳} به گونه‌ای سخن می‌گوید که از جهت تعیین ساختار سیاسی، مبتنی بر ترسیم قدر مقدور زمان (از نگاه خویش) و مقایسه آن با نظام مطلوب

یا نزدیک به مطلوب است. وی گذشته از طرح نظام امامت معصومان علیهم‌السلام و تفاوت آن با نظام استبدادی، به نظامی اشاره می‌کند که برتر از نظام جمهوری بوده، مژده آن در برخی روایات داده شده است. روشن است که مراد وی، حکومت امام عصر علیه‌السلام نیست.

وی در مقام برشمردن انواع حکومت، از قول علمای علم مسالک و ممالک، علمای فن جغرافیا و علمای سیاسی دنیا، یادآور می‌شود که آنان از قدیم‌الایام تا زمان ما، دولت را سه قسم (ملکی مطلق یا سلطنت مطلقه، ملکی مقید یا سلطنت مشروطه و جمهوری) برشمرده‌اند.^{۴۳} سوی دیگر، به اعتقاد او در صورت وجود معصوم و اقتدار وی برای اقامه عدل، اتخاذ رأی در کلیات و جزئیات به او راجع است و در حکومت معصوم، جایی برای توسل به شورا وجود ندارد؛ چراکه از منظر عقل، رأی واحد معصوم، بر رأی کثیری از غیرمعصومان رجحان عقلی دارد. این توضیح تفاوت نظام امامت معصوم علیهم‌السلام را از نظام استبدادی روشن می‌کند.

به اعتقاد *فاضل ترشیزی*، حکومت شورایی در دو قالب پادشاهی مشروطه و حکومت جمهوری تحقق می‌یابد. وی معتقد است که در (عمده) عصر غیبت و در موقعیتی که به امام معصوم دسترسی نیست، تنها حکومت شورایی متصور و قابل تمسک است. این نظر خود را نیز یادآور می‌شود که دولت خلفای اولیه را در صدر اسلام (برخلاف همه علمای مشروطه‌خواه دیگر که آن را دولت مشروطه خوانده‌اند)، دولت جمهوری می‌دانند؛ چراکه خلفای صدر اول، رأی مخصوص نداشته‌اند و تنها قانون معمول را قرآن مجید قرار دادند و در امور مهم مملکتی، مشورت می‌کردند:

تأخر این قسم، از قسم اول و دوم معلوم است. این دولت را جمهوری، برای آن گویند که جمهور، یعنی اغلب مردم دخالت در رأی، برای انتظام امور دارند، و جمهور به معنای اکثر و اغلب و عامه ناس است. به این معنا که سلطان صاحب رأی ندارند و رئیس‌جمهور محض اجرا و امضای اوامر صادره، به آرای جمهور معین می‌شود و به رأی آنها هم عزل می‌شود و این معنا را از دولت اسلام می‌توان درک کرد که اهل سنت به اجماع اهل حل و عقد، به اسناد حدیث شریع «لا تجتمع امتی علی الخطاء»، سلطان را خلع و نصب می‌نمایند.^{۴۵}

توضیحات بالا را به این دلیل آوردیم تا جایگاه نوع پنجمی که *فاضل ترشیزی* به صورت گذرا به آن اشاره کرده است، روشن شود. به این نوع از حکومت که در نگاه وی برتر از حکومت جمهوری است، در احادیث مربوط به امام زمان علیه‌السلام اشاره شده است. از اشارات وی، این نکته ظاهر می‌شود که حکومت جمهوری را نیز به حکومت اسلامی، نزدیک‌تر از مشروطه می‌دانسته،

اما نگرانی از قرار گرفتن در موضع اتهام جمهوری‌خواهی و سوسیالیستی، او را از بسط مقال بازداشته است. این هراس وی، نشان می‌دهد که چنان حکومتی در تصور او ناممکن بوده و در زمان وی تحقق‌ناپذیر است:

باری فروعات دولت جمهوری زیاد است و حقیر تکلیل تشریح آن را ندارد که: «اتقوا من مواضع التهمة». یک دولت و یک مرتبه بالاتر هم هست که احادیث وارده در باب ظهور امام عصر، ناطق به آن می‌باشد، و مؤنّین منتظرند و بعضی هم غیرمنتظرند؛ بعضی محال می‌دانند، برخی ممکن شمارند. ای قلم سرگشته، امشب تو را قسم می‌دهم به حق «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» (قلم: ۱) دست از سر ما بردار و بگذار به همان مطالعه کتب علمیه متداوله و غیرها مشغول باشیم و از این‌گونه حرف‌ها نویسیم. صبح زود اگر طلاب بیایند و بفهمند، خواهند گفت: جمهوری [خواه] یا سوسیالیست شده‌ای. ۲۶

شاید بتوان این حدس را زد که روایت یا روایت‌های موردنظر مرحوم ترشیزی، همان مضمون روایی است که مژده ادغام سلطنت با اجتهاد و فقهت را داده‌اند؛ چنان‌که مرحوم حاج نصرالله دماوندی نیز در رساله «تحفة الناصرية فی معرفة الالهية» در سال ۱۲۶۴ق، به آن اشاره کرده است. وی پس از اشاره به لزوم اطاعت سلطان عادل (نه مطلق سلطان) می‌گوید:

پس سلطنت، بعد از نبوت و ولایت، فوق مراتب بشریت است؛ چنان‌چه در خبر است که یکی از قراین ظهور حضرت موعود، این است که هرگاه سلطنت و اجتهاد، هر دو در یک ماده جمع شود، به این معنا که سلطان عادل، مجتهد کامل باشد و یا مجتهد کامل سلطان عادل باشد و یا سلطان عادل با دبیر عادل، کامل باشد، کار رعیت و سپاه و ایل و حشم و ملک و خدم، همه به اصلاح گذرد، بروز و ظهور حضرت صاحب‌الامر علیه السلام خواهد بود. ۲۷

مؤید این حدس، آن است که وی ذاتاً مشروعیت حکومت را از آن فقها می‌داند و از همین‌رو، راه برون‌رفت از قبح سلطنت مطلقه را نیز اجازه از آنان می‌داند. البته آن را نیز کم‌فایده می‌داند:

و این سلطنت مطلقه بسیار قبیح است و هر شخص عاقل به اندک تأمل، قبح آن را تصریح می‌نماید. این است که سلاطین اسلام برای مصالح ظاهریه اجازه از علمای اعلام می‌گرفتند که معنای آن، این باشد که مطلق‌العنان نباشند، بلکه مقید باشند به رفتار و اقوال شرع شریف. ... در هر صورت اجازه از علما یا انتخاب وزرا به میل سلطان فایده دائمی ندارد. به واسطه آنکه، یک وقت سلطان عادل است، یک وقت ظالم و

علاوه، بعضی مطالب است که تعیین آن از شأن شرع خارج است، تا چه رسد به عالم.^{۲۸}

خلاصه بحث بالا این خواهد بود که ظاهراً مرحوم ترشیزی ساختار حکومتی خاصی را پیش از ظهور امام زمان عجل الله فرجه به صورت مستقل انتظار دارد که برتر از جمهوری بوده، با حکومت امام معصوم علیه السلام متفاوت است. از سوی دیگر، اوضاع کشور و زمانه خویش را برای طرح آن یا طرح نظام جمهوری مساعد نمی‌داند و به نظام مشروطه اکتفا کرده، همان را قدر مقدور زمان خویش می‌بیند.

۳. تلاش مشروعه‌خواهان برای تأمین مشروعیت

در این بخش برداشت سه تن از مشروعه‌خواهان را درباره نظام قدر مقدور مطرح می‌کنیم. نخست به اندیشه مرحوم سیدعبدالحسین لاری می‌پردازیم که به رغم مشروطه‌خواهی عملی او، اندیشه‌اش اغلب مشروعه‌خواهانه است. آن‌گاه اندیشه نویسنده رساله *کشف‌المراد* و سپس به اجمال نگاه شیخ فضل‌الله نوری را مطرح می‌کنیم.

۱. مرحوم لاری، از راهبرد دولت در دولت تا حکومت دولت شریعت و حذف دولت سلطنت: مرحوم سیدعبدالحسین لاری، از جمله کسانی است که بر اساس برداشتی که در وضعیت‌های گوناگون از توانمندی مسلمانان در زمان‌های متفاوت داشته، راهبردها و دستورالعمل‌های رفتاری متناسب با آن شرایط را مطرح کرده است. این راهبردهای عملی، در دوره پیش از مشروطه، گونه‌ای از نظریه «دولت در دولت» است که بر اساس آن، هرچند دولت‌مردان را به مشورت با علما موظف می‌داند، بر اساس دغدغه مشروعیت تصرف، همکاری با دولت نامشروع و ستم‌پیشه را نیز در آن وضعیت تحریم می‌کند.

دامنه این مبارزه، چنان گسترده است که وی ده سال پیش از مشروطه، با نگاشتن *آیات الظالمین*^{۲۹}، ستم‌سوزانه بر رفتارهای ظالمانه، که از جمله آنها تصرف‌های ظالمانه و غاصبانه سلاطین جور است، تاخته و در عمل به مبارزه همه‌جانبه با مظاهر استبداد پرداخته است.^{۳۰} ایشان در این نوشته، با عنوان «حرمت مطلقه معاونت ظالم»، به تحریم همه‌جانبه حکومت‌های استبدادی و جائر پرداخته، هرگونه همکاری مؤمنان با دستگاه آنان را در همه زمینه‌ها نامشروع خوانده است؛ به تعبیر دیگر، وی در زمان خویش، شیوه مبارزه منفی با حکومت‌های استبدادی را واجب شمرده، و دغدغه یاد شده در تعلیقات ایشان بر مکاسب نیز به گونه‌ای دیگر تجلی یافته است.^{۳۱}

مرحوم لاری، به رغم نامشروع دانستن حکومت‌های متداول و تصرف‌های آنان، و باور نظام «دولت در دولت» - به منزله انعکاسی از باور شیعه و بر اساس قدر مقدور و حدّ میسر در عصر خویش - به تفصیل به تبیین وظیفه‌ای می‌پردازد که بر دوش حکومت‌های نامشروع سنگینی می‌کند. یکی از ابعادی که مرحوم لاری به آن می‌پردازد - و در واقع، جنبه‌ای عملی از اصل «لزوم تأمین مشروعیت دینی» است - لزوم مشورت‌خواهی حکومت‌ها از علماست؛ به تعبیر دیگر، مرحوم لاری بر لزوم رجوع به «شورای ملت» به طور جدی تأکید کرده است. اگر این نکته را در فضای عدم قدرت و عدم تمکّن فقها از به دست گرفتن حکومت در نظر بگیریم، می‌توان آن را طرح یا شبه طرح حدافلی برای برپایی حکومت مشروع شیعه در این دوره برشمرد؛ همان‌گونه که حتی می‌توان گفت، این طرح بعدی از الگوی «دولت در دولت» است.

بر این اساس، وی ضرورت مراجعه به علما و محوریت آنان را چنان جدی می‌داند که سقوط و زوال بسیاری از حکومت‌ها را به عدم پای‌بندی حکومت‌ها و سلاطین آنها به «مشروعیت دینی» و اصل مراجعه به نواب عام باز می‌گرداند؛ همان‌گونه که سر موفقیت بسیاری از سلسله‌های حکومتی را بر این اساس تصویر می‌کند؛ برای نمونه، ایشان درباره موفقیت سلطنت صفویه می‌گوید:

و چنانچه از برکات فیوضات علمی و عملی علمای ملی و شورای حکمت آرای عقلی، آثار انتصار کلی و اقتدار ولی سلاطین صفوی دارالسلطنه اصفهان تاکنون مأمون به امنیت و امان و مضمون به حکمت لقمان و ترقیات شأن فوق شأن و دوام ملک و سلطان الی آخر زمان، برخلاف سایر بلدان مملو از حدثان و نقصان و حرمان.^{۳۲}

ناگفته نماند که موارد مجاز ارائه مشورت به سلاطین و حکام، شرایط خاصی دارد که رعایت آنها، زمینه‌ساز مشروعیت این نوع همکاری خواهد بود. به هر حال، در عصر مشروطه که مرحوم لاری، توانمندی بیشتری برای مسلمانان و علما سراغ دارد، راهبرد «حکومت دولت شریعت و حذف دولت سلطنت» و نوعی از الگوی نظام ولایت فقیه را پی می‌گیرد.

مرحوم لاری در رساله «قانون مشروطه مشروع»^{۳۳} که پیش از انحلال مجلس و تعطیل مشروطیت نوشته است و از همین رو، چندان به انتقادات مشروع خواهان نمی‌پردازد - چهره‌ای زیبا و ویژه از مشروطه مشروع ترسیم می‌کند که در رأس مجلس آن، فقیه قرار دارد و وظیفه مجلس، ارائه مشورت به اوست. ایشان در فصل سوم که درباره «احکام تکلیفیه و حقوق وضعیه و وظایف شرعیه» است، می‌آورد:

و اما شروط کمال و تکمیل مجلس این است که اقلأ و اولأ شخص اول مجلس، فقیه عادل و جامع الشرائط باشد. پس از آن بدل و قائم مقام ایشان از عدول مؤمنین، هر چه بیشتر بهتر. پس از آن الادین فالادین من اهل الدین، پس از آن الاسلام فالاسلم من المسلمین. ولی هر یک از اصناف ثلثه مکلفین علی اختلاف مراتبهم المتشتمة - از حاکم شرع و عدول مؤمنین و سایر مسلمین - مشترک‌اند در تکلیف به امور حسبیه و واجبات کفائیه.^{۳۴}

در کلام یادشده، هر چند مرحوم لاری تصدی مجلس به وسیله فقیه را شرط کمال معرفی می‌کند، برتر دیدن منزلت فقیه بر دیگران، چنان جدی است که عمق اندیشه سیاسی او را روشن می‌کند و معلوم می‌شود که «شرط کمال و تکمیل» به این معنا بهتر بودن تصدی او نیست؛ بلکه ضرورت ریاست فراگیر او چنان است که سلطان، حکام و تمام کارگزاران پایین‌تر، تحت ولایت او قرار دارند:

فعلی هذا، حقّ الولاية - کلیة الاولیة - اولی بالمؤمنین من انفسهم و اموالهم. هر حکام شرع را بر تمام طبقات من دونه از تمام مکلفین است، شرعا از سلطان، حکام، عمال، ضباط، شاه و گدا در کلیه امور حسبیه و اجرای حدود شرعیه، ترجیح، تعیین احکام کلیه، مصالح نوعیه از عزل و نصب، تعزیر، تحدید، تغییر، تبدیل، تقریب ماحقه التباعد و تبعید ماحقه التقرب به مسوغات شرعیه مثل تألیف قلوب یا تبلیغ احکام یا اتمام حجّت، رسول و امام. حاکم شرع حق بر تمام انام دارد و مقدم و نافذالحکم است و کسی را حق مخالفت و معارضه در آن نیست شرعا. و اما وظیفه عدول مؤمنین و سایر مسلمین در کلیه امور حسبیه در صورت اذن و رخصت، با عدم حضور حاکم شرع است. به این معنا که در طول حاکم هستند نه در عرض.^{۳۵}

هر چند این مبنای سیاسی و مشروعیت‌محور پیش از مشروطه نیز برای او مطرح بود، شرایط مساعدتر عصر مشروطه وی را به تصریح به این اندیشه محوری خود، واداشت؛ به تعبیر دیگر، قدر مقدور و حد میسور را در سطحی بالاتر از دوران پیشتر می‌دید از این‌رو، برخلاف راهبرد تحریم «همکاری با دولت» که متناسب با شرایط پیش از مشروطه مطرح شده بود، بر لزوم همکاری دولت و ملت تأکید کرده است:

قانون ملی و مصالح کلی عملی اولی و حسب التکلیف شرعی، ملی، اسلامی، وجوب عهد و میثاق اتحاد و اتفاق بین هر دو دولت اسلام است در حمایت و تقویت و عقد اخوت، و مشورت و مصلحت و دولت و سلطنت از هر جهت کنفسی واحده، متحد و

اخوان توأمان، کالفرقدان لَّا یتفرقان، در شعار و دثار^{۳۷} ما به الافتخار و اقتدار و انتصار، در حرب و محاربه، اغیار کفار... و معاهده عهود وثیقه و معاهده عقود اکیده شدیده بر این مودت و اتحاد و نفی بینونیت و انفراد، از اهم مهمات و الزم ملزمات و اعظم فواید کلیه و اتم مصالح عزت و اقتدار سلطنت اسلام است از هر جهت، ولی لازمه این اتحاد کلی و و داد نوعی، رفع مایه انفراد ادر اصل: مایه الانفراد جزئی است از اسباب مفسده، خلف و نفاق و انفراد و شقاق که منافی با کمال اتحاد و اتفاق است.^{۳۸}

مرحوم سیدعبدالحسین لاری، به رغم آنکه در اواسط مشروطه خواستار واگذاری ریاست فائقه مجلس به فقیه - به منزله الگویی از مشروطه مشروعه - است، پس از مدتی به سبب ناامید شدن از «حذف سلطنت»، همانند دیگر مشروطه خواهان دین باور، تنها به راهبرد محدود کردن سلطنت - به مثابه الگویی اجرایی از راهبرد «حکومت دولت شریعت بر دولت سلطنت» - اکتفا می کند؛ چراکه قدر مقدور و حد میسور را در شرایط تغییر یافته نوین به گونه دیگری ارزیابی می کند.

۲. کشف المراد و راهبرد «تبعیت عملی سلطان از فقیه»: صاحب رساله کشف المراد - که گرایشی مشروعه خواهانه دارد - ولی فقیه را صاحب منصب حکومت می داند، اما مباشرت سلطان را با اذن فقیه در زمامداری بی اشکال می خواند:

قانون شرع از طهارت گرفته تا دیات در کتاب های شریعت مبوت و مزبور و مشروحا مرقوم و مسطور است و اما ابرای اخذاً فروعات متجدده و حوادث واقعه، به مفاد توفیق رفیع مبارک حضرت حجت غایب منتظر علیه السلام باید رجوع کرد به کسانی که به احادیث ائمه علیهم السلام اطلاع دارند و حافظ دین و مخالف هوای نفس و دارای ملکه اجتهاد، [یا] به عبارت مختصر عالم و عادل باشد، پس چنین شخصی که از همه دانا و بی غرض و خدا ترس باشد، در حوادث او را مطاع دانسته، به او امر او اطاعت کرده به احکام او متابعت نمایند، تا در دنیا و آخرت مثاب و مأجور و به نیل مقاصد مسرور گردند. بلی اگر چنانچه سلطان در اجرای احکام و حدود و سیاسات به اذن مجتهد مطاع مداخله و مباشرت نماید، بی اشکال خواهد بود.^{۳۹}

روشن است که اگر فقیه جامع الشرایط زمام امور را به دست داشته باشد، هیچ گاه کسی را بی ضابطه و بی مصلحت به مباشرت چنین امور خطیری نصب نکرده، به چنین کاری نیز مجاز نیست. اما میزان توان مندی در تحصیل خواسته های سیاسی دین نیز امری است که نمی توان

آن را نادیده گرفت و اعطای اذن به افراد بر اساس این توانمندی‌ها و قدر مقدورها، رقم خواهد خورد. صاحب کشف‌المراد، سرانجام با اعلام عدم مشروعیت دو نظام مشروطه و معموله (استبدادی)، چاره را آرمان‌گرایانه (و به طور طبیعی قدر مقدور زمان خویش را) در این می‌بیند که سلطان به «تبعیت عملی از فقیه اعلم عادل یا حدآقل جمعی از فقهای عادل»، گردن نهد:

بیان مشروعه: وقتی که مخالف بودن مشروطه و معموله، یعنی استبداد با میزان شرع شریف هر دو معلوم گشت، پس چاره منحصر است که کردار و گفتار هر دو باید موافق با شرع احمد مختار باشد، تا نتایج مودعه عاجله و آجله او نمودار آید. و راه او عبارت است از اینکه اولاً در صورت امکان اقلاً یک نفر مجتهد اعلم و عادل را اگر پیدا نشد، جمعی از عدول اهل علم را مقتدا قرار داده، احکام شرعیه را از معاملات و عبادات و حدود و سیاسات از ایشان اخذ کرد: علی‌النحو المقرر المسطور فی‌الکتب الفقهیة، مثل زمان خود احمد مختار علیه صلوات الملك الجبار. ۴۰

مرحوم محمدحسین تبریزی، به این اندازه نیز اکتفا نمی‌کند که سلطان از فقهی تقلید کند. وی پس از تأکید بر تفاوت کشورهای اسلامی و کشورهای اروپایی از جهت بهره‌مندی یکی و عدم بهره‌مندی دیگری از «احکام الهیه وافی و کافی»، اعلام می‌کند که اساساً در اسلام قوه مقننه نداریم، اما در عین حال، لزوم تأسیس مجلسی را برای برنامه‌ریزی و نظارت بر حسن اجرای قوانین و تنظیم دوایر دولتی طرح می‌کند، که برای تطبیق مصوبات آنها باید تحت نظارت مجمعی از علما فعالیت کند:

آنها] دو [قوه] لازم دارند: یکی قوه مقننه که تشخیص قانون نمایند، و دیگری قوه مجریه که همان قانون را در میان مملکت مجری دارد؛ اما ما اهل اسلام و ایمان، چون احکام شرعیه وافی و کافی داریم، لهذا به قوه مقننه [احتیاج] نداریم؛ زیرا شاه و رعیت همه خود را تابع شرع می‌دانیم و مخالفت او را تجویز نمی‌کنیم، و قوه مجریه عبارت از سلطان و اعوان ایشان است. بلی، عیبی که داریم این است که عمل مطابق با قول نیست... پس از برای ما یک مجلسی لازم است که او مرکب باشد از خانواده‌های بزرگ مملکت، متدین و عالم و متبحر و سیاسی‌دان و صلاح‌بین و بی‌غرض که وجهه و همت آنها همه مصروف باشد بر اینکه ناظر باشند به افعال اهل مملکت، از اولیای دولت گرفته تا برسد به امنای ملت و قاطبه رعیت... این مجلس را هم به سنا موسوم نمایند، مضایقه نیست. لکن دو شرط لازم دارد، کمال هم‌راهی از سلطان در تقویت و پیشرفت کار ایشان، و شرط دیم آنکه نظر اینها در تعیین احکام و تشخیص خوب و بد

به حکم و فتوای علمای حقه بوده [باشد]... پس در این حال اعلی حضرت همایونی (متع الله المسلمین ببقائه) [برای نظارت بر مطابقت مصوبات آنها با قواعد دینی] یک مجمعی از علمای حقه ربانی که در علم و عدل و عمل، ممتاز و دارای شرایط عامه اجتهاد و جامع صفات نیابت حضرت حجت علیه السلام [باشند]، تشکیل داده، [مجلس مذکور] موافق اذن و اجازه و تصویب آنها دوایر دولتی و تکالیف حکومتی و امورات مالییه و نظامیه را مرتب و منظم فرماید.^{۴۲}

۳. شیخ فضل الله نوری و راه‌برد «حکومت دولت شریعت بر دولت سلطنت»: شیخ فضل الله نوری، شاخص‌ترین و اصلی‌ترین کسی است که خواستار نظام مشروعه و به تعبیر خودش «سلطنت جدید بر قوانین شرعیه» بود. وی که معتقد بود «سلطنت قوه اجراییه احکام اسلام است»،^{۴۳} همواره به این می‌اندیشید که آنچه باید و ممکن است، برای تأمین مصالح دینی انجام گیرد. قدر مقدوری که وی تصور می‌کرد این بود که شأن سلطنت فروتر از مرجعیت نواب عام قرار گیرد. از این‌رو، از دیدگاه ایشان، گذشته از لزوم تطبیق عمل کرد سلطنت و کارگزاران دولتی با فتاوی مجتهدان، باید احکام صادره از ایشان نیز - در همه موارد و نه تنها امور قضایی - مبنای عمل قرار گیرد و به تعبیر دیگر، راه‌برد او «حکومت دولت شریعت بر دولت سلطنت» بود:

قوانین جاریه در مملکت نسبت به نوامیس الهیه... مطابق فتوای مجتهدین عدول هر عصری که مرجع تقلید مردم‌اند باشند... و نوامیس الهیه در تحت نظریات مجتهدین عدول باشد... و منصب دولت و اجرای [اجزای] آن از عدلیه و نظمیه و سایر حکام، فقط اجرای احکام صادره از مجتهدین عدول می‌باشد؛ چنانچه تکلیف هر مکلفی انفاذ حکم مجتهد عادل است.^{۴۴}

بر این اساس، نظام مشروعه مورد نظر وی، به معنای مشروعیت سلطنت نیست، بلکه خواست او این بود که در نظام مشروطه‌ای که رکن اصلی آن مجلس است، قوانینی به تصویب رسد و مبنای عمل قرار گیرد که با قوانین اسلام منطبق باشد؛ چنان‌که ایشان در نامه خود به آقا نجفی اصفهانی در ذی‌القعدة ۱۳۲۴ (دی ماه ۱۲۸۵) - و ارسال رونوشت آن به مراجع نجف به وسیله پسرش - عنوان مجلس و نظام جدید را، برای نهادینه شدن قانون‌گذاری اسلامی، عامدانه مشروعه خوانده، خواستار این نوع عنوان‌گذاری است: «و بالجمله اگر از اول امر، عنوان مجلس، عنوان سلطنت جدید بر قوانین شرعیه باشد، قائمه اسلام همواره مشید خواهد بود.»^{۴۵}

آنچه در بحث حاضر مهم می‌نماید این است که، پیشنهاد شیخ فضل الله در عنوان‌گذاری نظام پارلمانی جدید که تصرفی عامدانه و عالمانه در ماهیت غربی آن نیز بود، و تأکید بر تعریف

جدید از شأن «منصب دولت و اجزای آن»، تنها به منزله «اجرای احکام صادره از مجتهدین عدول»، نه تنها سطحی از آرمان وی بود، بلکه برداشت وی از قدر مقدوری بود که روحانیت شیعه می توانست آن را از دیدگاه شیخ فضل الله نهادینه کند. بنابراین عنوان «مشروع» در نگاه وی، در راستای توجیه سلطنت حاکم نبود.

برخلاف برداشتهای برخی علمای نجف و تبلیغ سوء مشروطه خواهان غرب باور درباره مقصود شیخ فضل الله، ثقه الاسلام تبریزی در فهم مقصود شیخ فضل الله موفق تر بود. وی با اشاره به روشن نبودن مقصود از مشروع خواهی و تفکیک دقیق میان مشروعیت بخشی به تصرف های حاکم و اصل نظام حاکم و تلاش برای مشروعیت قوانین این نظام، معنای دوم را که مراد شیخ فضل الله نیز همان است، معقول می داند. وی در راستای ترسیم وظیفه فعلی و تعیین قدر مقدور امثال وظایف شرعی، به ناممکن بودن تحصیل سلطنت شرعی حقیقه و بازگرداندن زمام حکومت به دست فقها و به تعبیر دیگر، به ناممکن بودن راهبرد «حکومت دولت شرعی و حذف دولت سلطنت»، اشاره می کند:

اینکه در افواه بعضی دایر است که مشروطه باید مشروع باشد، مقصود از آن درست معلوم نشده که مقصود تبدیل سلطنت، به سلطنت شرعی حقیقه (تبدیل سلطنت به سلطنت شرعی که نواب امام علیه السلام متصدی امر سلطنت شوند و اجرای عدل مذهبی نمایند و تمامی بدع و امور مخالفه شرع را محو کنند که آن را به اصطلاح جمهوریت... گویند) است یا اصلاح سلطنت حالیه؟ اولی که ممکن نیست... و موقع، مقتضی بیان تفصیل سلطنت شرعی و کیفیت آن نیست و غرض گوینده نیز آن نیست...، و اگر مقصود این است که دولت مقید و مشروط باشد که کدام احکام شرعی را اجرا نمایند... و قانونی برخلاف اصول مذهب و خلاف مذاق مملکت وضع نماید... در قانون اساسی رعایت این نکات شده است.^{۴۶}

جمع بندی

آرمان ها همیشه امکان تحقق کامل را ندارند، از این رو مفاهیمی چون مفهوم قدر مقدور، در فهم اندیشه های سیاسی مطرح می شوند. نوشتار حاضر به سهم خود توانست توجه برخی از علمای شیعه را در تطبیق آرمان ها و واقعیت های سیاسی، از خلال مفهوم قدر مقدور به تماشا نشیند و دیدیم که این مفهوم را می توان در ادوار مختلف به کار گرفت و در این میان بحث های مربوط به دوران مشروطه این ظرفیت تحلیل را بیش تر داشت.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای تفصیل بحث ر.ک: ذبیح‌الله نعیمیان، «دولت قدر مقدور؛ بررسی مفهوم قدر و مقدور در نظام‌های سیاسی»، زمانه، ش ۲۳، ص ۵۴-۵۷.
۲. محمدحسین تبریزی، *کشف‌المراد، رسائل مشروطیت*، ص ۱۳۵.
۳. رسول جعفریان، *دین و سیاست در دوره صفویه*، ص ۳۳، به نقل از: میرزا محمدعلی کشمیری، *نجوم‌السماء*، ص ۱۱۱.
۴. رسول جعفریان، *دین و سیاست در دوره صفویه*، ص ۳۳، به نقل از: محمدباقر اصفهانی خوانساری، *روضات‌الجنات*، ج ۴، ص ۳۶۱.
۵. همان، ج ۴، ص ۳۶۲-۳۶۳، به نقل از: رسول جعفریان، همان، ص ۴۱۱.
۶. میرزا ابوالقاسم قمی، *رد بر میرزا عبدالوهاب منشی‌الممالک*، نسخه دست‌نویسته فارسی، ص ۶۹-۷۰.
۷. عبدالهادی حائری، *نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن پورژواک غرب*، ص ۳۲۶، به نقل از: قاضی طباطبایی، *ارشادنامه*، ص ۳۷۷.
۸. محمدحسن نجفی، *جواهرالکلام*، ج ۲۲، ص ۱۵۶.
۹. غلامحسین زرگری‌نژاد، *رسائل مشروطیت*، ص ۳۵۵-۳۵۶.
۱۰. همان، ص ۳۵۶.
۱۱. همان، ص ۳۵۵-۳۵۶.
۱۲. محمداسماعیل محلاتی، *اللئالی‌المربوطه فی وجوب المشروطه*، ص ۵۲۵-۵۲۶.
۱۳. حاج آقا نورالله اصفهانی، «مکالمات مقیم و مسافر»، *اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی*، ص ۳۷۰.
۱۴. همان، ص ۳۸۱ / غلامحسین زرگری‌نژاد، *رسائل مشروطیت*، ص ۴۵۶. در نسخه اول تعبیر اصل نیامده است.
۱۵. همان، ص ۳۷۳.
۱۶. محمدحسین نایینی، *تنبیه‌الامه*، ص ۷۳-۷۴.
۱۷. موسی نجفی، *بنیاد فلسفه سیاسی در ایران عصر مشروطیت*، ص ۱۹۷-۱۹۸.
۱۸. محمدحسین نایینی، *تنبیه‌الامه*، ص ۷۶.
۱۹. همان، ص ۸۶-۸۷.
۲۰. همان، ص ۴۱.
۲۱. همان، ص ۱۰۹-۱۱۰.
۲۲. آقاجفی قوچانی، *حیات‌الاسلام*، ص ۵۱-۵۲.
۲۳. به سبب تأخر تاریخی از مشروطه اول، اندیشه ایشان را در پایان بحث آوردیم. آقامیرزا یوسف فاضل خراسانی ترشیزی، «کلمه جامعه شمس کاشمیری در معنای شورا و مشروطه و مجلس شورای ملی و توافق مشروطیت با قانون اسلامی»، مندرج در: غلامحسین زرگری‌نژاد، *رسائل مشروطیت*.
۲۴. همان، ص ۶۲۷.

۲۵. همان، ص ۶۳۴.
۲۶. آقامیرزا یوسف فاضل خراسانی ترشیزی، «کلمه جامعه شمس...»، ص ۶۳۵.
۲۷. غلامحسین زرگری‌نژاد، *رسائل مشروطیت*، ص ۵۸-۵۹.
۲۸. آقامیرزا یوسف فاضل خراسانی ترشیزی، «کلمه جامعه...»، ص ۶۲۸.
۲۹. این رساله در سال ۱۳۱۴ق در شیراز چاپ شده است. البته مرحوم لاری برای آن عنوانی قرار نداده است؛ هرچند در رساله «احکام اداره بلدیه» *مجموعه رسائل*، ص ۳۱۸ آن را «آیات الظالمین»، در رساله «سؤال و جواب» (همان، ص ۳۴۳) آن را «نصایح و فضایح» و در رساله «عقوبت حبّ دنیا» (همان، ص ۴۶۵) آن را «الرساله الانذاریه» خوانده است.
۳۰. علی رفیعی علامرودشتی، *سیری در زندگی‌نامه سیاسی سید لاری و هم‌زمان وی*، مجموعه مقالات، ص ۱۹۶.
۳۱. ر.ک: سیدعبدالحسین لاری، *التعلیقہ علی المکاسب*، ص ۱۳۹ به بعد.
۳۲. سیدعبدالحسین لاری، *قانون مشروطه مشروعه*، مجموعه رسائل، ص ۲۰۹.
۳۳. زمان تألیف این رساله بر ما پنهان است، اما در سال ۱۳۲۵ق در مطبعه محمدی شیراز طبع شده است *مجموعه رسائل*، ص ۱۸۴.
۳۴. سیدعبدالحسین لاری، *قانون مشروطه مشروعه*، ص ۲۴۹-۲۵۰.
۳۵. همان، ص ۲۵۰-۲۵۱.
۳۶. مانند دو ستاره برادر نزدیک قطب شمال که از یکدیگر جدا نمی‌شوند.
۳۷. دثار: جامه، لباس.
۳۸. همان، ص ۲۲۱-۲۲۲.
۳۹. محمدحسین تبریزی، *کشف‌المراد، رسائل مشروطیت*، ص ۱۳۱-۱۳۲.
۴۰. همان، ص ۱۳۶.
۴۱. البته به کمک دیگر عبارت‌های این رساله، می‌توان فهمید که مراد نویسنده، برپایی مجلسی که اعضای آن کاملاً برآمده از خواست شاه باشد، نیست؛ چنان‌که وی ضمن بحث دیگری در ادامه سطور مذکور می‌گوید: «اما وقتی که سلطان شیوه عدل را پیش گرفت، طوعاً او کرها، امر مالیات و تعیین وظایف و قوانین دوایر دولتی را به ملت وا گذاشت، درین صورت سلطان جایر و حاکم ظالمی نماند، تا از خوف او حکم به جواز ظلم کم هم نماییم» همان، ص ۱۳۹.
۴۲. همان، ص ۱۳۸-۱۳۹.
۴۳. همان، ص ۱۱۰.
۴۴. همان، ص ۳۶۰.
۴۵. احمد کسروی، *تاریخ مشروطه ایران*، ص ۲۸۷-۲۸۸.
۴۶. ثقة الاسلام تبریزی، *رساله لالان*، ص ۴۳۰-۴۳۱.

منابع

- اصفهان‌الخوانساری، محمدباقر، *روضات‌الجَنّات*، مکتبه اسماعیلیان، قم، بی‌تا.
- تبریزی، محمدحسین بن علی اکبر، «*کشف‌المراد من المشروطه و الاستبداد*»، (مندرج در: غلام‌حسین زرگری‌نژاد، *رسائل مشروطیت*).
- تبریزی، *رساله لالان*، (مندرج در آموزه، کتاب سوم، مجموعه مقالات، گروه تاریخ و اندیشه معاصر، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۸۲).
- جعفریان، رسول، *دین و سیاست در دوره صفویه*، قم، انصاریان، ۱۳۷۰.
- حائری، عبدالهادی، *نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب*، امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۸.
- خراسانی، ترشیزی، آقا میرزا یوسف فاضل، *کلمه جامعه شمس کاشمیری*، در معنای شورا و مشروطه و مجلس شورای ملی و توافق مشروطیت با قانون اسلامی، ۱۳۲۹ق
- رفیعی علام‌ودشتی، علی، *سیری در زندگی‌نامه سیاسی سیدلاری و هم‌زمان وی*، (مندرج در مجموعه مقالات، کنگره بزرگداشت سیدعبدالحسین لاری).
- زرگری نژاد، غلام‌حسین، *رسائل مشروطیت، هجده رساله و لایحه درباره مشروطیت*، چ ۲، تهران، کویر، ۱۳۷۷.
- قوچانی، آقاجفی، *برگی از تاریخ معاصر* (حیات‌الاسلام فی احوال آیه‌الملک العلام)، پیرامون شخصیت و نقش آخوند ملامحمد کاظم خراسانی در نهضت مشروطیت، به تصحیح: رمضان‌علی شاکری، چ ۱، تهران، هفت، ۱۳۷۸.
- کدیور، محسن، *حکومت ولایی*، چ ۳، تهران، نی، ۱۳۷۸.
- کسروی، احمد، *تاریخ مشروطه ایران*، چ ۵، امیرکبیر، تهران، ۱۳۴۰.
- کشمیری، میرزا محمدعلی، *نجوم‌السماء*، بصیرتی، قم، بی‌تا.
- لاری، عبدالحسین، *مجموعه رسائل*، چ ۱، هیئت علمی کنگره بزرگداشت سیدعبدالحسین لاری، بنیاد معارف اسلامی، قم، ۱۴۱۸ق.
- لاری، عبدالحسین، *التعلیقہ علی المکاسب*، ج ۲، اللجنة العلمیة للمؤمر، مؤسسه المعارف الاسلامیه، قم، ۱۴۱۸ق.
- لمبتون، آن کاترین سواين فورد، *نظریه دولت در ایران*، گردآوری: چنگیز پهلوان، چ ۲، گیو، تهران، ۱۳۷۹.
- نابینی، محمدحسین، *تنبيه‌الامه و تنزیه‌المله*، مقدمه و توضیح: سیدمحمود طالقانی، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸.
- نجفی، شیخ محمدحسن، *جواهر الکلام*، ج ۲۲، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۷.
- نجفی، موسی، *اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی*، چ ۲، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، تابستان ۱۳۷۸.
- نعیمیان، ذبیح‌الله، «دولت قدر مقدور؛ بررسی مفهوم قدر مقدور در نظام‌های سیاسی»، *زمانه*، ش ۲۳، مرداد ۱۳۸۳.